

Аннотация. В статье предоставлен анализ института суррогатного материнства в Украине и некоторых зарубежных странах. Проанализировано действующее законодательство исследованных стран. Установлено квалификацию стран в зависимости от дозволенности суррогатного материнства. Предложенная необходимость принятия профильного закона в сфере вспомогательных репродуктивных технологий, в том числе суррогатного материнства. В данном исследовании использовались как общенаучные, так и специальные методы: анализ и синтез, диалектический, сравнительно-правовой, логико-юридический.

Ключевые слова: суррогатное материнство, вспомогательные репродуктивные технологии, генетические родители, эмбрион, донор, материнство, отцовство, права.

Abstract. The article provides an analysis of the institution of surrogacy in Ukraine and some foreign countries. The current legislation of the studied countries has been analyzed. The qualifications of countries have been established depending on the permissibility of surrogacy. The proposed necessity of adopting a profile law in the field of assisted reproductive technologies, including surrogacy. In this study, both general scientific and special methods were used: analysis and synthesis, dialectical, comparative legal, logical and legal.

Key words: surrogacy, assisted reproductive technologies, genetic parents, embryo, donor, motherhood, paternity, rights.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Осмоловський Д. Проблеми здійснення суррогатного материнства. *Підприємство, господарство і право*. 2017. Вип. 5. С. 38–40.
2. Самойлова В. В. Суррогатное материнство как правовой институт. *Теория и практика общественного развития*. 2014. № 4. С. 234–236.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. (Із змінами).
4. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. ст. 135. (Із змінами).
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4, ст.19. (Із змінами).
6. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09 вересня 2013 р. № 787. 2013. *Офіційний вісник України*. 2013 р. № 82. Ст. 3064. (Із змінами).
7. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm.
8. MENNESSON V. FRANCE. Скарга № 65192/11. URL: <https://archive.crin.org/en/library/legal-database/mennesson-v-france.html>.
9. LABASSEE V. FRANCE. Скарга № 65941/11. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,53b678b74.html>.

УДК 342.9; 343.85

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ В СИСТЕМІ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ

А. А. Буравська, І. В. Стаднік

Анотация. Стаття присвячена дослідженню проблематики академічної доброчесності у системі правових засобів протидії корупції. Методологічну основу дослідження складає низка загальнонаукових та приватно-наукових методів, зокрема порівняння, узагальнення, діалектичний, формально-юридичний метод, а також метод системного та комплексного аналізу. Особливу увагу приділено спільності об'єктів академічної доброчесності та протидії корупції у сфері освіти та науки. Проаналізовано стан законодавства у сфері забезпечення академічної доброчесності. Уточнено місце і роль академічної доброчесності у системі правових засобів протидії корупції. Запропоновано активізувати на державному рівні співпрацю між Національним агентством з питань запобігання корупції та Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти щодо протидії корупції у сфері освіти та науки та забезпечення академічної доброчесності.

Ключові слова: академічна доброчесність; корупція у сфері освіти та науки; заклади вищої освіти.

Вступ. Однією з нагальних проблем в сфері освіти і науки є корупція, оскільки, як свідчать опитування, 74,6 % респондентів стикалися з різними формами її прояву у вищих навчальних закладах [1], що негативно впливає на правову культуру майбутніх випускників

та підриває базові цінності та етичні норми цілого покоління. В сучасних умовах подолання корупції в цій сфері неможливо без утвердження академічної доброчесності, що виступає не лише як складова результативного навчання та правильного етичного виховання студентів, а і важливий засіб запобігання будь-яким корупційним діям. Її ігнорування у закладах вищої освіти призводить до соціально-шкідливих наслідків, знижуючи довіру до результатів освітньої та наукової діяльності, що призводить до падіння авторитету диплому про здобуття освіти та неконкурентоспроможності випускника на ринку праці. І тут можна говорити про взаємозалежність рівня дотримання академічної доброчесності та рівня корупції в сфері освіти і науки, оскільки загальна криза суспільства, що характеризується толерантністю до корупції, є фактором спричинення кризи академічної доброчесності [2]. Лише за умови надання освітніх послуг та набуття компетенцій із дотриманням принципів академічної доброчесності та етики академічних взаємовідносин, неприйнятного ставлення до корупції у закладі вищої освіти, виключення можливості створення умов для отримання неконкурентних переваг здобувачам вищої освіти під час навчання суспільство буде впевнено у якості та авторитетності результатів наукових досліджень [3, с. 2], відповідності дипломів випускників реально отриманим знанням. Зворотне призводить до довготривалих негативних наслідків не лише у освітньо-науковій, а і економічній, соціальній, політичній сферах життя суспільства.

Різні аспекти протидії корупції неодноразово досліджувалися в науковій літературі, зокрема, такими авторами як Л. І. Аркуша, В. І. Борисов, А. М. Бойко, В. І. Шакур та іншими. Проблематиці академічної доброчесності присвятили наукові доробки такі науковці як М. П. Чепига, М. В. Черепанова, О. С. Цокур, А. В. Ковальова, Г. В. Єфимова та інші. Однак проведені дослідження не вичерпують зазначеної проблематики, оскільки потребують додаткового осмислення питання академічної доброчесності як правового засобу протидії корупції в сфері освіти та науки.

Метою статті є уточнення положень щодо місця і ролі академічної доброчесності у системі правових засобів протидії корупції.

Основний розділ. Законодавство України закріплює право кожного на освіту (ст. 53 Конституції України), рівність прав на доступ до здобуття освіти (ст. 24 Конституції України) [4], її якість та доступність (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про освіту») [5]. В той же час головною перешкодою в реалізації зазначених прав виступає корупція у сфері освіти та науки як порушення вимог академічної доброчесності. Забезпечення гідної реалізації права на освіту, її якості та рівності у доступі до неї можливо лише за умови реальної протидії корупції у цій сфері, під якою слід розуміти діяльність держави, що здійснюється за допомогою системи правових засобів і спрямована на зменшення обсягу поширення корупції, обмеження впливу корупції на сферу освіти та науки, усунення її причин, виявлення, припинення та розслідування будь-яких її проявів, притягнення осіб, винних у вчиненні корупційних правопорушень до юридичної відповідальності, відновлення порушених корупційними діями прав осіб з метою створення вільної від корупції системи освіти і науки. Представляється, що в сфері освіти та науки особливу роль в системі засобів протидії корупції відіграє саме академічна доброчесність, підтвердженням чого виступають наступні положення.

Загалом доброчесність визначається як висока моральна чистота, чесність [6], що є протилежністю корупції як підступності та продажності [7], що дає підстави для їх протиставлення один одному. Згідно ст. 42 Закону України «Про освіту» академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. Дещо інше визначення міститься в Проекті Закону України «Про академічну доброчесність», згідно з яким академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил провадження освітньої (освітньо-творчої) та наукової (науково-технічної) діяльності, які є обов'язковими для всіх

учасників (суб'єктів) такої діяльності [8]. Неважко помітити, що в останньому випадку зміст академічної доброчесності дещо звужується у порівнянні з дефініцією, що міститься в чинному законі. В контексті ж заявленої теми дослідження широке розуміння академічної доброчесності, закріплене в діючому законодавстві України представляється більш доцільним. Однак сама ідея прийняття окремого Закону, який би визначав основні засади забезпечення академічної доброчесності у сферах освіти та науки заслуговує на підтримку, оскільки встановлення чітких і прозорих правил в цій сфері необхідним чином позитивно впливатиме на відносини в цій сфері і дозволить вирішити, зокрема, проблеми:

- протидії академічному плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації, списуванню, обману, хабарництву, необ'єктивному оцінюванню результатів навчання, наданню здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та / або процедурами проходження такого оцінювання, впливу у будь-якій формі (прохання, умовляння, вказівка, погроза, примушування тощо) на педагогічного (науково-педагогічного) працівника з метою здійснення ним необ'єктивного оцінювання результатів навчання, які відповідно до частини 4 статті 42 Закону України «Про освіту» визнаються порушенням академічної доброчесності;

- імплементації світових стандартів і принципів чесності та порядності, об'єктивності, професіоналізму, нульової толерантності до будь-яких проявів порушення академічної доброчесності, відповідальності, прозорості та публічності, законності, справедливості, академічної свободи у повсякденне життя.

Слід визнати, що головною вадою діючого українського законодавства є відсутність конкретизованого переліку дій, які можна вважати корупцією в освіті, внаслідок чого відсутні чіткі межі дозволеного, що значно утруднює вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності. На думку ж науковців, зокрема К. А. Бабенко, Н. Г. Діденко, М. В. Кондрашової, до корупційних дій в сфері освіти слід віднести: хабарі, незаконну плату за іспити, академічне шахрайство, затримання зарплати учителів, просування по службі й призначення на нові посади на основі особистих переваг [9, с. 64]. У Європі та США, у свою чергу, корупційними діями в освітній галузі вважається фальсифікація, шахрайство, спотворення інформації, різноманітні порушення професійної етики, порушення контрактних умов, невмотивовані витрати та непотизм [10]. Узагальнення цих підходів дозволяє визнати, що наведений перелік в цілому дає уявлення про прояви корупції в сфері освіти та науки, оскільки результатом таких дій є відповідні порушення конституційних прав громадян на якісну та доступну освіту. Одночасно з цим, як видається, потребує уточнення позиція стосовно визнання в якості корупційного діяння порушення контрактних умов, оскільки це стосується безпосередньо трудових відносин та притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

Порівняльний аналіз дозволяє визнати співпадіння об'єктів протидії з боку академічної доброчесності та системи подолання корупції у сфері освіти та науки, в якості яких виступають, зокрема: хабарництво; фальсифікація та фабрикація, які є відображенням спотворення інформації, що є родовим об'єктом; необ'єктивне оцінювання; надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання; порушення професійної етики. Таким чином, єдність об'єкту протидії зумовлює можливість визнання академічної доброчесності важливим засобом протидії корупції у сфері освіти та науки.

На користь цього слугує і елементний аналіз цих двох систем. Як зауважується в літературі, і протидія корупції у сфері освіти та науки, і академічна доброчесність являють собою традиційні системи, основними елементами та характеристиками яких є: ієрархічність, цілісність, структурність, внутрішній зв'язок між елементами, зв'язок з навколишнім середовищем, динамізм в поєднанні зі зворотніми зв'язками та наявність нелінійних ефектів [11, с. 28]. Така структурна та сутнісна єдність зумовлює особливе місце академічної доброчесності в системі протидії корупції в сфері освіти та науки.

Очевидною є і спільність суб'єктів суспільних відносин, що складаються у сфері забезпечення академічної доброчесності та протидії корупції у сфері освіти та науки. В контексті ст. 52 Закону України «Про освіту» до цих суб'єктів відносяться учасники освітнього процесу, а саме: здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність та інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти.

Важливим для розуміння ролі академічної доброчесності в системі засобів протидії корупції є розуміння причин, що породжують її «антагоніста» – академічну недоброчесність. Так, В. В. Ромакін до таких причин відносить: перенесення подібної недоброчесної поведінки зі школи; перевантаженість студентів та викладачів; не сформованість інструментів боротьби з виявами низької академічної культури та незацікавленість у цьому адміністративного та педагогічного персоналу закладів освіти; низький рівень навчальної мотивації; відсутність дружніх стосунків, в яких основна задача викладача і студента спільна – навчити, а не лише перевірити знання; порочні етичні норми [12, с. 26–27]. Інші автори, у свою чергу, в якості головних причин виникнення корупції у сфері освіти та науки називають: низький рівень оплати праці при великому обсязі навантаження; небажання студентів витрачати зусилля на отримання знань і пошук шляхів отримання позитивної оцінки за будь-який вид роботи чи предмет; недовіра антикорупційного законодавства, безкарність хабарництва; знецінення моральності як необхідної складової, що визначає поведінку; низька цінність освіти та знань [9, с. 68]. Зрозуміло, що цей перелік не є вичерпним та може бути продовженим. Однак неважко помітити, що причини поширення академічної недоброчесності в більшості співпадають з причинами корупції в сфері освіти та науки. А це зумовлює висновок, що і засоби протидії цим соціально-шкідливим явищам утворюють єдину систему (механізм), спрямовану на усунення не лише їх причин, а і негативних наслідків.

Особлива роль академічної доброчесності в цьому механізмі зумовлюється тим, що вчинені з порушенням її вимог діяння тягнуть за собою окремий вид відповідальності – академічну відповідальність, реалізація якої і визначення конкретних заходів впливу на порушника залежить від того, до якої групи суб'єктів він відноситься. Так, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники закладів освіти можуть бути притягнені до академічної відповідальності у вигляді: відмови у присудженні ступеня освітньо-наукового, освітньо-творчого рівня або присвоєнні вченого звання; позбавлення присудженого ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня чи присвоєного вченого звання; відмови в присвоєнні або позбавлення присвоєного педагогічного звання, кваліфікаційної категорії; позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи займати визначені законом посади (ч. 5 ст. 42 Закону України «Про освіту»). На відміну від цього здобувачі освіти можуть бути притягнені до академічної відповідальності у вигляді: повторного проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо); повторного проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми; відрахування із закладу освіти (крім осіб, які здобувають загальну середню освіту); позбавлення академічної стипендії; позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати навчання (ч. 6 ст. 42 Закону України «Про освіту»). І хоча такі санкції суттєво відрізняються від передбачених законом наслідків за порушення антикорупційного законодавства (оскільки тут мова йде про притягнення до цивільно-правової, дисциплінарної або кримінальної відповідальності), сама можливість їх застосування може виступити в якості запобіжного заходу для вчинення корупційних діянь в сфері освіти та науки.

Особливість академічної доброчесності як засобу протидії корупції у сфері освіти та науки виражається в інструментах, які вона використовує для недопущення будь-яких проявів академічній недоброчесності. До них варто відносити: встановлення чіткої та зрозумілої політики закладу вищої освіти (далі – ЗВО), стандартів та процедур академічної доброчесності, що доведені до відома здобувачів освіти та письмово закріплені відповідно в Кодексі академічної доброчесності; здійснення просвітницької діяльності, зокрема через проведення

«круглих столів», в тому числі з запрошення представників Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (далі – НАЗЯВО), семінарів, тренінгів, створення та поширення листівок, рекомендацій, відеороликів та надання доступу до ресурсів на сайтах бібліотек; здійснення постійного моніторингу з питань забезпечення якості освіти та академічної доброчесності; створення контролюючих органів, а саме комісій з академічної доброчесності, та здійснення моніторингу за дотримання академічної доброчесності у ЗВО [13, с. 175–177]. Вище згадані інструменти протидії академічній недоброчесності є важливими й у системі протидії корупції, адже відображають основні напрямки діяльності антикорупційних органів: просвітницька діяльність (інформування, семінари, тренінги); створення та оприлюднення Національним агентством з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) Антикорупційної стратегії на 2020–2024 рік, яка відображає політику держави у сфері протидії корупції; контроль та моніторинг за відсутністю корупційних проявів.

Цікавим в цьому сенсі є досвід інших країн. Так, зі вступом у дію нового Закону про регулювання освіти у Індонезії, обов'язком кожної особи, що займається науковими дослідженнями стало, подання декларації про відсутність плагіату, а також зовнішньої рецензії на кожну роботу, яка надається як мінімум двома особами, що мають рівноцінну чи вищу академічну кваліфікацію, ніж кандидат на посаду [14]. Схожа практика існує і в Україні, адже у деяких ЗВО здобувачі та науково-педагогічні працівники підписують декларацію про академічну доброчесність [13, с. 176]. Даний інструмент протидії академічній недоброчесності є аналогічним з одним з інструментів протидії корупції – поданням декларації майнового стану і доходів публічних службовців, що вкотре доводить спільність діяльності органів протидії корупції та органів, що працюють у сфері освіти та забезпечують її якість.

З урахуванням викладеного вище окремої уваги заслуговують інституції, діяльність яких спрямована на забезпечення академічної доброчесності та протидію корупції у сфері освіти та науки. Необхідність узгодженості їх дій зумовлюється реаліями сьогодення, хоча слід визнати, що жоден з нормативно-правових актів, які регламентують діяльність НАЗЯВО та НАЗК не містять механізмів такої координації. Представляється, що така взаємодія можлива у рамках Антикорупційної стратегії на 2020–2024 рік, згідно якої НАЗК спрямовує свою діяльність на: створення законних способів задоволення потреб фізичних осіб у сфері освіти та науки (п. 2.1.5.); зниження рівня толерування корупції за рахунок інтеграції антикорупційної тематики до змісту всіх рівнів освіти, створення сприятливих умов для підвищення кваліфікації педагогічних працівників, активного та системного проведення інформаційно-просвітницьких заходів, спрямованих на формування ціннісних життєвих орієнтирів, не сумісних з участю у корупційних практиках (доброчесність, порядність, етичність, об'єднання зусиль заради спільних антикорупційних цілей тощо) (п. 2.2.1) [15, с. 40], що в цілому складає зміст діяльності НАЗЯВО. Представляється, що реалізація такої співпраці дозволить не лише забезпечити належний рівень академічної доброчесності в закладах освіти та науки, а сприятиме подоланню корупції в цій сфері. У зв'язку з чим представляється доцільним внесення змін до Статуту Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, а саме доповнення пункту 10 абзацом, який би передбачав його можливість забезпечувати в межах своїх повноважень, передбачених законом, реалізацію тих положень Антикорупційної стратегії, що стосуються сфери освіти та науки, контролювати їх здійснення. Думається, що такий крок сприятиме зменшенню рівня корупції у сфері освіти та науки, покращенню контролю за дотриманням принципів академічної доброчесності та підвищенню якості освіти.

Висновки. Проведений аналіз дозволив уточнити місце академічної доброчесності в системі засобів протидії корупції у сфері освіти та науки за наступними сутнісними характеристиками: 1) об'єкт протидії; 2) елементний склад; 3) суб'єктний склад; 4) причини розвитку академічної недоброчесності; 5) відповідальність за порушення її вимог. Зазначено, що особливістю академічної доброчесності, як засобу протидії корупції у сфері освіти та науки є інструменти, які вона використовує для протидії порушенням академічної доброчесності. Підтверджено, що академічна доброчесність відіграє важливу

роль в системі правових засобів протидії корупції, оскільки запобігає таким корупційним правопорушенням у сфері освіти та науки як хабарництво, фальсифікація, фабрикація, необ'єктивне оцінювання та надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання преференцій чи створення перешкод та іншим. Суб'єкти, які зобов'язані дотримуватися правил академічної доброчесності (здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність та інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти), підпадають і під дію антикорупційного законодавства в сфері освіти та науки. Крім того, усунення причин розвитку академічної недоброчесності призводить і до зменшення корупційної складової в освітньо-науковій діяльності. Більше того, академічна доброчесність сприяє формуванню високого рівня правової культури, закріпленню базових цінностей та етичних норм у свідомості громадян, що виконує превентивну функцію по відношенню до корупції у сфері освіти та науки та запобігає корупційним практикам. Представляється, що саме такий підхід може стати основою для подальших досліджень в цій сфері, особливо в контексті розробки ефективного механізму забезпечення якості освітньо-наукової діяльності та реалізації заходів щодо впровадження академічної доброчесності на всіх рівнях освіти в усіх навчальних закладах.

Аннотация. Стаття посвящена исследованию проблематики академической добродетели в системе правовых средств противодействия коррупции. Методологическую основу исследования составляет ряд общенаучных и частно-научных методов, в частности сравнение, обобщение, диалектический, формально-юридический метод, а также метод системного и комплексного анализа. Особое внимание уделено общности объектов академической добропорядочности и противодействия коррупции в сфере образования и науки. Проанализировано состояние законодательства в сфере обеспечения академической добродетели. Уточнение места и роль академической добродетели в системе правовых средств противодействия коррупции. Предложено активизировать на государственном уровне сотрудничество между Национальным агентством по предупреждению коррупции и Национальным агентством по обеспечению качества высшего образования по противодействию коррупции в сфере образования и науки и обеспечения академической добродетели.

Ключевые слова: академическая добродетель; коррупция в сфере образования и науки; учреждения высшего образования.

Abstract. The article is devoted to the study of the issue of academic integrity in the system of legal means of combating corruption. The methodological basis of the study is a number of general and private-scientific methods, including comparison, generalization, dialectical, formal-legal method, as well as the method of systematic and complex analysis. Particular attention is paid to the commonality of objects of academic integrity and anti-corruption in education and science. The state of legislation in the field of ensuring academic integrity is analyzed. The place and role of academic integrity in the system of legal means of counteracting corruption are specified. It is proposed to intensify cooperation at the state level between the National Agency for the Prevention of Corruption and the National Agency for Quality Assurance in Higher Education to combat corruption in education and science and ensure academic integrity.

Key words: academic integrity; corruption in education and science; institutions of higher education.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Корупція в освітній галузі: загрози стратегічному розвитку українського суспільства. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://surl.li/aeftw>.
2. Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти: Лист Міністерства освіти та науки від 23 жовтня 2018 р. №1/9-650. URL: <http://surl.li/agmin>.
3. Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності: Рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 року. URL: <http://surl.li/agmeb>.
4. Конституція України: Закону України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72. Ст. 15.
5. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. №2145-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 78. Ст. 7.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с. URL: <http://surl.li/agmei>.
7. Словник української мови: в 11 томах. Том 4. 1973. С. 302. URL: <http://sum.in.ua/s/korupcija..>
8. Про академічну доброчесність: Проект Закону України. URL: <http://surl.li/qkbq>.
9. Прояви корупції в системі освіти: запобігання та протидія: навч.-мет. посіб. / К. А. Бабенко, Н. Г. Діденко, М. В. Кондрашова та ін. К.: Грамота, 2015. 184 с.